

Artikelarkiv Arvesølv 2001

Munkebo-Drigstrup Andelsmejeri

af Morten Eriksen

I den østlige - blinde - ende af Fjordvej, den gamle Odense-Kerteminde landevej, ligger en lang, lav, grå bygning. Den hedder i dag "Motorfabrikken Korshavn" og ejes af fabrikant Kurt Kristiansen, som dog ikke producerer motorer mere. Den tidligere så markante skorsten er også væk, selvom fundamentet stadig kan ses.

Er det mon alle, der er klar over, at bygningen frem til 1947 var Munkebo-Drigstrup Andelsmejeri? En stille sommermorgen ved den blinkende fjord kan man næsten forestille sig lyden af knasende grus og kuskens tilråb til de hårdtarbejdende heste, når de tungtlastede vogne svingede ind bag mejeribygningen.

Denne stod færdig i november 1899 og har altså i over 100 år været et vigtigt produktionssted i byen, de første ca. 50 år for madvarer. I 1947 flyttedes produktionen andetsteds hen, idet andelshaverne købte mejeriejer Boisens mejeri i Kerteminde. Og året efter solgtes mejeribygningen i Munkebo så til den nuværende ejers far, fabrikant Valdemar Kristiansen, for 55.000 kr.

Munkebo- Drigstrup andelsmejeri fortsatte frem til 1970 i mejeribygningen i Kerteminde, hvor det nedlagdes og bygningen solgtes. Hvor mejeriet lå, er der nu moderne boligbyggeri. Men hvorfor og hvordan blev det oprindelige mejeri i Munkebo til? Her er lidt righistorie nødvendig.

Efter de store landboreformer i 1780erne og 1790erne blev de tidligere fæstebønder nu til selvstændige gårdmænd, ikke længere underlagt godsejerens magt og dyrkningsfællesskabets trykke, men snærende rammer. De skulle nu selv disponere, helt underkastet markedskræfterne.

Efter nogle vanskelige overgangsår frem til ca. 1850 gik det dog fremad. Korn var den dominerende afgrøde og eksportartikel, og derfor kaldes perioden frem til 1870erne også kornsalgperioden. Minussiden ved den tilsyneladende gunstige udvikling var, at den ensidige satsen på korn i længden udpinte jorden, og at der var grænser for hvor meget ny jord, der kunne inddrages. Kreaturholdet var, på grund af de generelt ufordelagtige muligheder for eksport af kvæg og animalske produkter, for lille til, at der kunne tilføres jorden naturgødning i tilstrækkeligt omfang.

Det viste sig så, at den såkaldte transportrevolution (jernbaner, dampskibe) fra 1860erne blev et tveægget sværd for det europæiske landbrug generelt. Fra 1870erne strømmede billigt amerikansk og russisk korn ind på det europæiske

marked, hvilket førte til en europæisk landbrugskrise, idet specielt de mindre landbrug blev ramt hårdt, da de ofte havde investeret med henblik på en fortsat opgang. Korn- og plantepriser begyndte at falde. I begyndelsen forsøgte man at omlægge til husdyrhold og -eksport og bruge kornet til foder, fordi prisen på animalske produkter faldt langsomt, men mange lande, bl.a. Tyskland, reagerede med importrestriktioner, hvilket var specielt alvorligt for det danske landbrug. Forarbejdningen af den voksende mælkeproduktion (p.g.a. den øgede kvægbestand) var et andet problem, og dette er baggrunden for *andelsbevægelsen*, af mange fremhævet som en original og særegen økonomisk-demokratisk dansk tradition, som tillægges betydning for skabelsen af det moderne Danmark.

Andelsbevægelsen, eller kooperationen, sidstnævnte dog mest en del af arbejderbevægelsen, er imidlertid ikke en dansk opfindelse, men udtænkt i England. Dens tilblivelse dateres sædvanligvis til 1844, hvor nogle fattige vævere i byen Rochdale i Nordengland oprettede den første brugsforening. De vigtigste principper var kontant betaling, at evt. overskud skulle fordeles blandt medlemmerne i forhold til deres køb, at styreformen skulle være demokratisk, således at hvert medlem havde én stemme, at der skulle være åben adgang for alle medlemmer, og at priserne skulle være til gængse dagspriser. Disse Rochdale principper blev formuleret med henblik på forbrugerandelsbevægelse, og har derfor kun delvis gyldighed for den danske andelsbevægelse, som hovedsageligt organiseredes af landbruget.

Som et led i 1800-tallets almindelige folkelige vækkelse og bevidstgørelse, var de danske bønder eller gårdmænd, som de nu begyndte at kalde sig, blevet skolet politisk, både i administrationen af lokalsamfundet og gennem forskellige foreninger og organisationer (bl. a. brandsikrings- og landboforeninger fra 1840'erne samt sparekasser). I 1870 kulminerede denne udvikling med stiftelsen af partiet Det Forenede Venstre.

Nu adopterede gårdmændene lokalt andelsideen ved at anlægge andelsmejerier til produktion af smør, det første i Hjedding 1882, og derved udnytte stordriftsprincippet. Princippet var, at medlemmerne af pågældende forening i fællesskab indskød kapital i et mejeri. Alle havde en stemme på generalforsamlingen uanset antal køer ("man stemte efter hoveder, ikke hoveder"), og overskuddet deltes i forhold til, hvor meget mælk, der var leveret. Visse steder, bl. a. på Fyn og Bornholm, indførtes der dog nogle steder stemmeret i forhold til antallet af indtegnede malkekøer.

Men en helt afgørende forudsætning for andelsmejerierne var danskeren L.C.Nielsens opfindelse af *den kontinuerlige centrifuge*, som fik nogenlunde samme betydning for det danske samfunds udvikling som spindemaskinen havde haft for det engelske. Man kan faktisk godt sige, at det industrielle gennembrud i Danmark skete på landet med mekaniseringen af mælkeforarbejdningen. Det vil føre for vidt her at komme ind på mælkeforarbejdningen gennem tiderne, men nu kunne bønderne, som før kun godsejerne, producere konkurrencedygtigt smør af ensartet kvalitet, som havde gode chancer på verdensmarkedet, specielt det engelske, via den nye eksporthavn i Esbjerg.

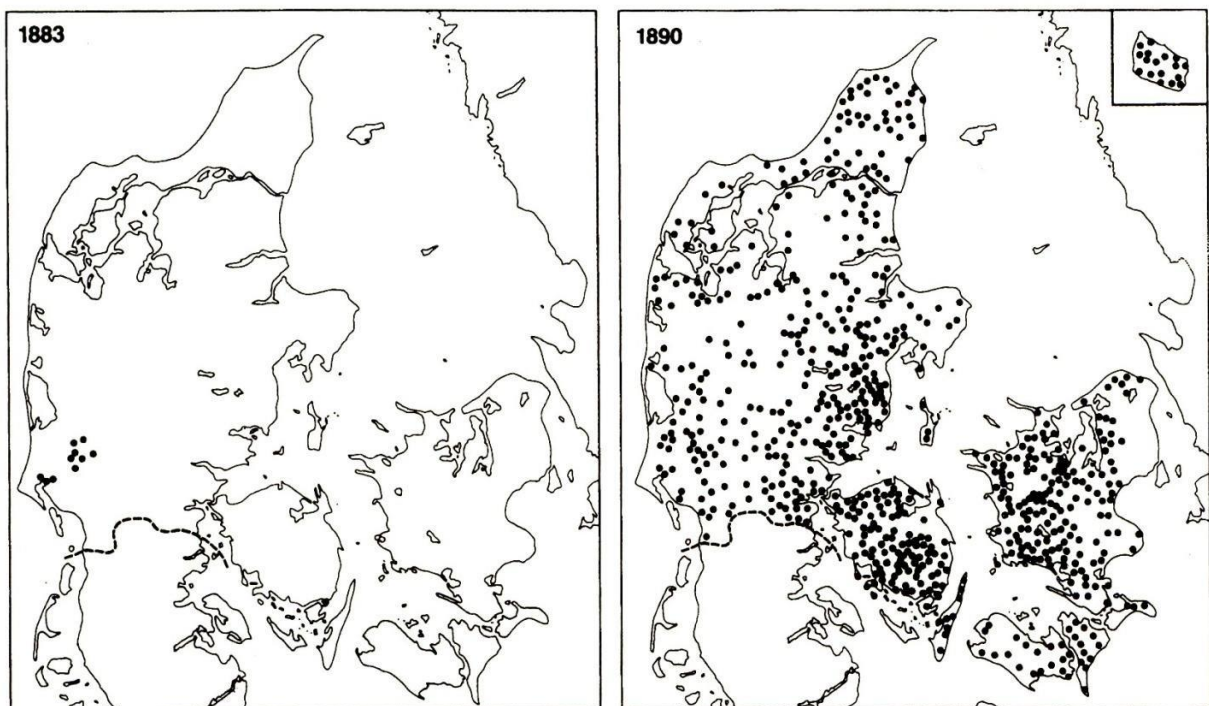
Det øgede kreaturhold gav mulighed for at tilføre mere gødning på markerne, hvorved foldudbyttet, som også skyldtes stigende brug af kunstgødning, steg mærkbart. Andelsmejerierne bredte sig som en steppeild over det danske landskab, og da andelsprincippet overførtes til slagterierne, og afsætningsvilkårene fra 1890'erne igen blev bedre, gik landbruget ind i en ny storhedstid, som først igen fik et knæk ved verdenskrisen fra 1929.

Andelsbevægelsen fik også politisk betydning. Ud over at varetage medlemmernes økonomiske interesser, blev den et vigtigt led også i bøndernes politiske og kulturelle kamp mod byeliten i den politiske kamp mellem Venstre og Højre, også kaldet forfatningskampen eller provisorietiden, fra 1870'erne. Det er nemlig værd at notere sig, at striden ikke udelukkende var en strid mellem befolkningsklasser - mange byarbejdere og håndværkere stemte således på Højre - men også et opgør mellem den etablerede bykultur og den fremvoksende landbokultur.

Via andelsbevægelsen og den parallelle gymnastik- og forsamlingshuskultur etablerede landbefolkningen, med gårdmændene i spidsen, et modstykke til byens kultur. Via andelsbevægelsen, indkøbsforeninger, brugsforeninger, egne sparekasser og kreditforeninger etablerede de en selvstændig økonomisk kultur som alternativ til byerhvervenes bank- og aktieselskabskultur.

Man kan undre sig over, at godsejere og gårdmænd i begyndelsen havnede på hver sin side i konflikten. Begge grupper producerede til eksport, begge var interesseret i frihandel (i modsætning til byerhvervene) og billig arbejdskraft på landet. Det kan kun skyldes, at striden mest skyldtes sociale og kulturelle skel, der havde meget gamle rødder helt fra fæstevæsenets og stavnsbåndets tid.

I løbet af 1880'erne oprettedes andelsmejerier over hele landet. Især årene 1886-89 var præget af en sand "andelsmejerifeber" og alene i 1888 blev der bygget 244 nye andelsmejerier. I 1903 var man oppe på 1046, og antallet kulminerede i 1939 med i alt 1399.

Andelsmejerier 1883-1890

Nordøstfyn er næsten udækket i 1890, så det ser ud som om de fleste mejerier her i lokalområdet er oprettet ret sent: Mesinge (fællesmejeri) 1878, Ladby (andelsmejeri) 1887, Martofte ("Stålbæk") (andelsmejeri) 1891, Hundslev (andelsmejeri) 1892, Kerteminde (fællesmejeri) 1897, Munkebo-Drigstrup (andelsmejeri) 1889, St. Viby ("Rødsbæk")? Dette gælder vist også for brugsforeningerne. Det må søges forklaret en senere gang.

Det anslås at over halvdelen af samtlige landbrug o. 1900 var medlemmer af et andelsmejeri. Tilslutningen var i begyndelsen størst hos gårdmændene, men snart kom de mindre mælkeproducenter (boelsmænd, parcellister, husmænd, håndværkere med jordlodder) med, og i løbet af 1890'erne sluttede proprietærer og godsejere sig i stigende tal til andelsmejerierne. Så før århundredeskiftet var det åbenbart, at mejeribruget i Danmark var ensbetydende med andelsmejerierne. Smørproduktionens betydning for Danmarks økonomi illustreres vel i øvrigt bedst af at 40% af landets eksportindtægter o. 1900 udgjordes af smør!!

Det er på denne baggrund vi må forstå oprettelsen af det lokale mejeri i Munkebo. Jeg ved endnu ikke, hvem de egentlige initiativtagere var. Hovedkilden hertil er mejeribestyrelsens forhandlingsprotokoller, som lykkeligvis er bevaret og nu befinder sig i Drigstrup lokalhistoriske arkiv. Af disse fremgår det at der 2. februar blev afholdt et møde på Munkebo Kro, hvor "en Del af Munkebo og Drigstrup Sognes Beboere" vedtog at opføre et fælles andelsmejeri, som skulle placeres mellem Munkebo by og Munkebo skole "forsaavidt ingen uovervindelige Hindringer ere tilstede."

Den 7.2 1899 var der så stiftende generalforsamling, hvor der nedsattes en bestyrelse på 9 mand: Et medlem fra hver af Drigstrup sogns fire byer (Drigstrup, Over Kærby, Lille Viby, Bregnør), et fra Munkebo by, et fra Munkebo Mark, et fra Dræby By, et fra Dræby Fed og et fra Møllelauget. Som formand valgtes gdr. Hans Jacobsen, Munkebo. Der blev endvidere nedsat et byggeudvalg. Grunden købtes af murer Jørgen Jørgensen for 40 øre pr. alen².

Desværre er det ukendt hvor byggeudvalgets protokol befinder sig, ligeså tegningerne, så detaljer omkring byggeriet og indkøb af maskiner kendes ikke. Og byggesagen er slet ikke nævnt i sognerådets forhandlingsprotokoller, men det fortæller jo nok blot, at begrebet byplanlægning var helt ukendt for ca. 100 år siden.

På de følgende bestyrelsesmøder i 1999 blev der vedtaget love, optaget lån (10.000 kr. i Svendborg Amts Landbosparekasse), indkøb af inventar, vogne og "smørtræer" (dritler) hos de lokale håndværkere, leverancer af kul og tørvejord (til isolering af ishusene), samt, ikke mindst, ansættelse af mejeribestyrer. Bestyrelsens valg faldt på Lars Christian Pedersen, født i Espe 1867 og bestyrer på Krarup Andelsmejeri 1894-1899.

Mejeriet set skråt fra øst. Bemærk den meget nye beplantning i forhaven, som tidsfæster billedet til de tidlige år af 1900-tallet. I baggrunden til venstre anes de lave, senere nedbrændte huse i Nørregade. Personerne på billedet er mejeriets første bestyrer, Lars K. Pedersen og hans hustru Petrea Marie. To af børnene er formodentlig parrets børn, Harald og Kirsten. De øvrige personers identitet er uvis. Dørene i sydfacaden er nu sløjfede. Odense-Kerteminde landevej foran, nu Fjordvej, er endnu ikke asfalteret.

Hvornår den nye bygning er taget i brug fremgår ikke af protokollerne, men formodentlig i løbet af året 1900. Mon Danmarks første storkonflikt i 1899 – som endte med det berømte septemberforlig – har forsinket byggeriet? Og da den stod klar, hvordan kom den så til at fungere i de følgende årtier? Ja, referaterne fra bestyrelsesmøderne er præget af de mange dagligdags problemer: Ændringer af mælkeruterne, revision af lovene, diverse stridigheder mellem kuske og leverandører, den årlige licitationsudbydning af mælke-, smør- og kulkørselen, optagelse af nye andelshavere, fornyelse og reparation af produktionsapparatet, optagelse af lån, problemer med brønde og ferskvandstilførsel, særlige problemer under krigene, og bortauktionering til andelshaverne af valle- og skyllevand, som brugtes som næringstilskud til svinene.

Rest af smørpakke emballage

Hvis vi derimod vil vide noget om dagliglivet på mejeriet, er Rita Kringelum (f. Windel 1912), og nu bosiddende i Kerteminde, en vigtig kilde. Rita Kringelum voksede op i Møllelauget (i det hus som maleren Lars Rastrup tidligere havde boet i) og kom som 18-årig i huset på mejeriet, hvor hun traf sin senere mand, Anker Kringelum, som hun blev gift med i 1931. Da denne så blev mejeribestyrer i 1933, blev hun frue i huset, 21

år gammel.

Hun har på et bånd, nu i lokalarkivet i Munkebo, fortalt meget levende om mange interessante ting og morsomme tildragelser fra årene i Munkebo og dagligdagen på mejeriet. Og Else Lillesø (f. Larsen på Solbakkegården i Munkebo 1914) kan også fortælle meget. Hun tjente først i 1930'erne på Højgård hos mejeriets formand, Peter Kristiansen, og kom også meget på mejeriet, fordi hun var veninde både med bestyrerens datter, Kirsten og Rita.

Begge husker de detaljer om bygningens indretning: Førstesalen var til beboelse: Mejeribestyrerne boede i den nordøstlige ende. Herudover var der gæsteværelser, pigeværelse, kontor og mødelokale. Et moderne badeværelse installeredes først i 1940'erne. Før den tid lå toilettet på loftet i bagbygningen. I vestenden boede mejeristerne. I baghuset ved porten oprettedes senere ostelageret, der gik fra kælder til kvist, og kontrollaboratorium. I 1936 indrettedes et rum til detailudsalget.

Da Rita kom i huset på mejeriet, omfattede personalet (iflg. Dansk Mejeristat 1931) foruden Lars K. Pedersens familie (4 personer) 2 mejerister, 1 elev, 1 kontrollør, 1 ekspeditrice samt leverandørernes 13 kuske. Samme år var der, iflg. samme kilde, 206 leverandører, heraf 6 med over 20 køer, 80 med 4 køer eller derunder.

En af de ansatte, som bl.a. passede udsalget, var en kendt person i området, Karoline Fut blev hun kaldt. Hun var udstyret med nogle meget gamle "sygekassebriller" og styrede i øvrigt alle mælkekuskene og sørgede for, at de fik de rigtige spande med ud. Else Lillesø fortæller, at hun ofte var med Peter Kristiansen i Odense for at hente penge i banken. Disse opbevarede i en lille jordemodertaske, som hun skulle passe på, mens mændene spillede kort. Leverandørerne fik så deres tilgodehavender i konvolutter, sat fast i mælkespandene, der blev sat af ved vejen. Man stolede på hinanden den gang!! I konvolutterne var der også oplysning om mælke kvaliteten.

Jørgen Rud Hansen (f. i Munkebo skole, nu bosiddende i Bregsnør), en tredje interessant fortæller, var nabo til mejeriet i sine drenge- og ungdomsår. Han fortæller bl.a., at byens karle kunne få et bad for 25 øre i et baderum i bagbygningen. Under krigen fyrede man med tørv – som han selv har været med til at skære i mosen – og halm. I 1948 kom han i lære hos den nye ejer af bygningen, og var som arbejdsdreng i 1947 med til at afmontere mejeriapparatet i maskinhallen.

Mælkevogn på vej ud på landevejen efter rundturen bag om mejeriet, befriet for sin tunge last, der ofte var hård for hestene. Kusken er Poul Hansen. Billedet er sikkert fra slutningen af 1940'erne.

Lidt om mejeribestyrerne også. Disse var fremtrædende personer i lokalsamfundet. Af Lars K. Pedersens ansættelseskontrakt fremgår, at vederlaget udgjordes af en fast andel af produktionsværdien samt fri "ildebrændsel" og et vist kvantum mælkeprodukter daglig. Vederlaget måtte ikke overstige 3600 kr. og ikke gå under 3000 kr. årligt. En ganske betragtelig løn anno 1900!

I social status har han rangeret højt, formodentlig kun overgået af sognepræsten, evt. repræsentanter for de liberale erhverv og skolelæreren. De var dog ikke, iflg. Else Lillesø, faste gæster ved festerne på gårdene, som f.eks. læreren og præsten. Hun mener det måske skyldtes, at Anker Kringelum ikke spillede kort!

Mejeristuddannelsen tog en 3-4 år og foregik på forskellige mejerier. Efter nogle år som mejerist kunne man så håbe på at blive bestyrer. Munkebo-Drigstrups første bestyrer, Lars K. Pedersen (1867-1942) blev i 1899 foretrukket blandt 80 ansøgere til stillingen i Munkebo, så det har været en eftertragtet post. Han var en dygtig bestyrer, der hjemtog flere diplomer og medaljer. I 1933 måtte han efter nogle års sygdom gå af som bestyrer og flyttede med sin hustru til Tåsinge.

Han afløstes som nævnt af en af mejeriets to mejerister, Anker Kringelum (1905-1983), mejeribestyrersøn fra Allested, der var bestyrer til 1970, fra 1947 på mejeriet i Kerteminde. Også han var dygtig og vandt flere diplomer. Et danmarksmesterskab i smørfremstilling blev det også til. Så de kun to bestyrere, mejeriet havde fra 1899 til 1970, var begge meget kompetente.

De to mejeribestyrere: Lars K. Pedersen (o. 1925) og Anker Kringelum (1947)

Men i 1947 var det så slut med mælkeforarbejdning i Munkebo, da mejeriet, som nævnt i indledningen, solgtes. Mærkeligt nok havde bestyrelsen ellers i 1946 vedtaget en større udvidelse af mejeriet, der skulle koste 150.000 kr. Årsagen var muligvis, iflg. Rita Kringelum, visse problemer med ferskvandsforsyningen, så man må have skønnet at investeringen på 245.000 kr. i bygningen i Kerteminde har været mere rentabel og fremtidssikret. 86 stemte for beslutningen om salget, 4 imod og 6 undlod at stemme.

Det er uvist i hvor høj grad beslutningstagerne har kunnet forudse udviklingen, for i de følgende år blev de fleste mejerier i landet som bekendt nedlagt i takt med at afvandringen fra landbruget satte ind. Især perioden 1960-1980 var hård ved de gamle bygninger, idet de lokale andelsmejerier blev sammensluttet til landsdækkende andelsmejeriselskaber.

En væsentlig grund til denne udvikling har været at det med overgangen fra hestevogn til lastbiler fra 1930'erne, og senere tankvogne til mælketransport, blev muligt at samle mælk fra større områder med deraf følgende mulighed for udnyttelse af stordriftsfordele i mejerierne.

I dagens Danmark er der ca. 90 mejerier, hvoraf et selskab står for langt den største omsætning. 90% af mælken forarbejdes i andelsmejerier, som ejes af de mælkeproducerende landmænd, resten i privatejede mejerier.

50-års jubilæum to år efter flytningen til Kerteminde. Familien Kringelum står til venstre med en af chaufførerne

Men de gamle bygninger ligger der endnu rundt i landsbyerne, ofte lidt forfaldne, de fleste med helt nye funktioner, uden de markante, rygende skorstene. De vidner om en tid hvor landbruget endnu var landets hovederhverv og landsbyerne endnu ikke var tømte for funktioner.